

SOPOMENSKOST BESED *CILJ*, *NAMEN* IN *SMOTER*

V slovenskem knjižnem jeziku so besede *cilj*, *namen* in *smoter* sopomenske. Za to govorijo že dvojezični slovarji: Gradov italijansko-slovenski (1967) npr. z njimi razlaga gesli *meta* in *scopo*, Tomšičev nemško-slovenski (1938, 1944, 1954, 1959, 1964, 1974) geslo *Ziel* itd. Seveda pa so medsebojno zamenljive samo v nekaterih zvezah, v drugih pa se lahko uporablja(ta) le ena (ali dve) izmed njih; pa tudi različne starosti in izvora so.

Najdalj je izpričan germanizem *cilj* (iz srednjevisokonemškega *zil*); poznajo ga vsi slovanski jeziki in tudi nekateri drugi (npr. madžarski in romunski). Etimološko je najbrž v sorodu s *Zeit* 'čas' in *Zeile* 'vrstica' (ustrezna angleška beseda je *till* 'dokler') in je prvotno pomenil 'kar je odmerjeno, oddeljeno' (ide, koren **dā-* 'deliti, razrezati'). – V tiskani slovenščini je prvič (?) uporabljen v Trubarjevi Cerkovni ordninki (1564): *Inu je ima terdnu Verouati, De tudi te Proshne tih Vernih sa te vunane telefne, sa drauye, sa Myr, sa dobro leitino, ne lo sablto inu vnuzne, Ino nemaio Bogu cila oli ma* [se] *stauiti, kaku shim inu kadai bi nom imel pomagati, inu to oli vnu dati.* (47 b.)¹ Vidi se, da je imel sprva širši pomen kot danes, namreč 'meja' (tudi časovno: 'rok'); prim. pri Hipolitu *en mejnik, zil inu konèz poštá-viti, meyo sturiti, sameyti, okrayti, Interminatus . . pres zyla inu kónza . . neograjen*. Že pri Megiserju (1592) je dokazan tudi specializirani pomen 'tarča' (it. *beraglio*); enako pri Hipolitu: *Zil, nach welchem der schüz schiessen wil. zyl, ali tarzha, die scheibe, das schwarze ta zyl, zvek, ta tarzha, tu zhérnu v' tárzhi*, kjer je najti tudi pomen 'konec tekmovalne proge': *Nékadaj so téjkali ti téjkavzi sa vadle v' shrángah k timu zylu*.

Namen je sicer izpričan kasneje kot *cilj* (Gutsman, 1789: *namen* 'Meinung'; glagol *nameniti* pa ima že Megiser), je pa od obravnavanih treh sopomenk edini domač po izvoru. V sebi skriva ide. koren **men-* 'misлити', prim. *kaj meniš*.

Smoter je bil sposojen šele v drugi polovici 19. stol., deloma z namenom iztisniti nemško starejšo sposojenko. Narejen je iz glagola *motriti* 'opazovati', ki je nastal – verjetno prek nekega pridevnika s pripono *-r* kot v *moker, moder, dober* – iz ide. **mat-*, ki je v bistvu deležnik od **me-* s prevojno stopnjo **mō-* 'težiti k čemu, goreče želeti', nahajajočim se npr. tudi v *smeti, smel(ost)*. *Smoter* je s pripisom *nach dem Altsl.* slovarsko zapisal Cigale v Terminologiji (1880) pod geslo *Ziel* (pod *Zweck* ima še *brezsmotre* na *zwecklos*, *smotru primeren*, *smotre* na *zweckmäßig*, *smotrenost* za *Zweckmäßigkeit* in *nesmotren*, *smotru neprimeren* za *zweckwidrig*). Prim. še rusko *smotr* 'vojaški pregled' in sh. *smotra* 'isto; revija' – prirejeno po franc. *revue*.² Potrebno te besede je (bila) mnogim sporna. Zupančič je za Izbrano delo pred ponatisom *smotre* v svojih člankih zamenjal s *hotenji* (A. Pirnat, Jezikovni pogovori, 1965, str. 270). Božo Vodušek je v polemiki O slovenskem pravopisu in o jezikovnih načelih (Slovenski poročevalec 27. VI. 1951, str. 2) pisal: »Morda prof. Bajec ni opazil . . . , kako se je zadnje čase razpasla po časnikih nepotrebna izposojenka *smoter*? Od kod je? Naravnost iz Pravopisa, ki jo priporoča obenem z besedo *namen* namesto *cilja*, omejenega tam samo na konkretni pomen. Ali naj zamerimo časnikarjem, če ne vedo, da je edino pisava *namen* za *cilj* v skladu z 'upravičenim terjanjem' /da naj časnikar ne piše

¹ Ponazarjalno gradivo je večinoma z izpisnih listkov Inštituta za slovenski jezik pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti.

² Tudi v slovenščini *smotra* -e v pomenu 'pregled (npr. psov na (lepotnem) tekmovanju ipd.)': *Osrednja prireditelj je sejem, . . . smotra izdelkov* (Lj. dnevnik 1961, št. 95, 3) in 'časopisna revija', oboje redko, danes stilno zaznamovalno in skoraj povsem zastarelo. V pomenu 'vojaški pregled (enote v zboru, orožja)' živo v vojaškem žargonu zaradi vojaškega pouka v srbohrvaščini. – Prim. Bezljaj, Jezik. pog. I, 1965, 195: *Ni potreba, da se . . . pojmu smoter pridruži še vojaški izraz smotra*.

tujke ali izposojenke, koder ima ustrezno domačinko/« SP 1950 namreč za knjižno rabo ni dovoljeval zvez tipa *doseči cilj*, ampak samo zveze tipa *dospeti do cilja* = *konca, kraja* (zlasti v športu), nekako pod vplivom Breznikovega SP 1920: »cilj (*nem.*); **smoter**, namen«. Tudi zaradi Voduškove kritike je SP 1962 namesto *smoter* priporočil – v ležečem tisku – *namen in cilj*. – Svojčas se je pisalo tudi *z- za s-*: *Fanatiki so . . neustrašni mučenci za svojo smoter* (Mencinger, Abadon, LZ 1893, 464), *Železnico sem kmalu ostavil in potoval brez pravega smotra peš dalje* (J. Staré, Lisjakova hči, 1920, 124). – V zvezi z etimologijo je zanimiva pojasnitev te besede pri Ušeničniku (Izbrani spisi X, 1941, 221): **Smoter** (*finis*) je tisto, kakor je dejal Aristoteles, »radi česar je kaj ali kaj nastane«, tisto, . . . kar nagiblje tvorni vzrok na delovanje. *Smoter* se imenuje **smoter**, ker ga duh motri, nanj zre, ko deluje; ker s svojim delovanjem nanj meri, se imenuje tudi **cilj**; ker so misli duha na tisto naravnane, se imenuje *smoter* tudi **namen** (v objektivnem smislu); ker je zadnje, kar duh hoče doseči v kaki vrsti delovanja, se imenuje *cilj* tudi **konec**. Navedek je hkrati dokaz za možnost funkcionalne izrabe pomenskih tančin znotraj obravnavane trojice besed; pa še to nakazuje, kam je v sodobni knjižni slovenščini težil njihov pomenski razvoj. Osvetlimo ga še malo:

Po Pleteršnikovem slovarju (1894) sta sopomenski zlasti besedi *smoter* 'der Endzweck, die Intention, das Ziel' in *cilj* 'das Ziel, der Endzweck', manj pa *namen* 'die Absicht, die Intention; der Zweck, die Bestimmung'. Vendar je drugopomenskost *namen*a bolj navidezna, saj *Absicht* v bistvu tudi pomeni 'Zielpunkt' (*absehen* = 'ciljati, meriti'), *Zweck* pa je bil sprva klinec (cvek), ki je tičal sredi tarče oz. na katerega je bila tarča (cilj) obešena. Res pa se zdi, da *namen* praviloma ni mogel pomeniti *končnega cilja* (Endzweck) ali – po Cigale-Wolfovem slovarju (1860) – *poglavitne namembe* (prim. tam še *Zweck, etwas Angestrebtes, ohne gerade der Endzweck oder letztes Ziel zu sein, namen*).³ Bržkone je ravno to praznino lahko ustrezno zapolnila nova sposojenka *smoter*, prim. *Modroslovje* pa vpraša tudi: *čemu je ta svet, čemu so te stvari, spremembe, ti pojavi? Torej skuša zvedeti tudi namen ali smoter* (F. Lampe, Uvod v modroslovje, 1887); v tem pomenu je *smoter* ostal nadrejen drugima dvema vse do danes: *njegov bil smoter temen, daljen, umel ga ni, zato je pal* (Murn, Epitaf), *svojega življenjskega smotra nisem uveljavila* (Grum, Dogodek, 1930, 18), *teorije, po kateri mora biti umetnost sama sebi smoter* (B. Ziherl, uvod v Belinskega Članke in eseje o književnosti, 1950, XI), *Organizacije Zveze komunistov bodo lahko pritegnile mlajše ljudi samo tedaj, če bodo resnična politična sila, ki . . . uveljavlja socialistične smotre našega razvoja* (IV. kongres ZKS, 1959, 245). Kot 'causa finalis' (F. Kovačič, Občna metafizika ali ontologija, 1930, 241) se lahko *smoter* (npr. v neotomistični filozofiji) pomensko približa besedi *smotnost* 'načrtna urejenost, nenaključnost': *misel, da ni vse slučajno, ampak da v vsem vlada smoter* (A. Ušeničnik, IS I. 1939, 31). – *Smoter* si je torej utrdil razmeroma jasno pomensko samostojnost do *namen*a; toda v ohlapnejši rabi sta se besedi vseeno uporabljali tudi brez razlike (prim. Pavlica, Frazeeološki slovar, 1960, 266: *dosegel je svoj namen (smoter)*; J. Vidmar je v prevodu E. V. Spektorskega Zgodovine socijalne filozofije, 1932, 155, napisal celo *smoter opravičuje sredstva*), tako da velikokrat ni mogoče biti prepričan, ali naj se *smoter* razume kot 'poglavitni namen' ali kot 'namen kar tako', npr. *te vrste /Pregljeva/del/a/. . . so skoraj vsa napisana s smotrom, vzbujati isto ljubezen in spoštovanje do katoliškega duhovnika* (J. Vidmar, Literarne kritike, 1951, 307). Nekaj omahovanja je celo v strokovnem izrazju; v pravo je npr. *smoter kaznovanja* = *namen kaznovanja* (pravniki pametno dajejo prednost prvemu).

Teže se je *smoter* osamosvojil nasproti *cilju*, saj se je *cilj* že dolgo uporabljal tudi v pomenu 'Endzweck', zlasti v zvezi *cilj in konec*, in se ni dal kar tako izriniti. Možno pa je bilo, da bi bil kot germanizem izgubil bitko kar na vsej črti (saj je bil *smoter* deloma prav za to sposojen), in res menda Stritar »ni nikdar rabil besede *cilj*, ampak vedno le *smoter*« (Breznik, Cvetje iz domačih in tujih logov, zv. 19, 1944, 229), pa tudi druga velika imena so pisala

³ Toda Vodnik ima ravno za Endzweck *namén, naménik, naména*; mogoče po njem ima Cigale-Wolfov slovar *Endzweck* . . . auch bloß *namen, namenek*.

smoter tam, kjer bi za današnji čut moral stati *cilj*: je *ladja tavalala po morju brez pravega smotra* (J. Conrad-O. Župančič, Senčna črta, 1931, 65); Iv. Cankar celo za pomen 'predmet, ki se hoče zadeti': *In on je izvrsten kegljavec! . . . A če je kroglja zgrešila svoj smoter, če je . . . podrila levo damo namesto levega kmeta* (Gospod Ognjišček in gospod Mravljinček, Slovenec 26. VIII. 1896, str. 1), M. Vidmar pa za pomen 'kraj, do katerega se hoče priti': *Če ti rečem, da je dva tisoč kilometrov do smotra, misliš nehote najprej na ravno črto do njega* (Oslovski most, 1936, 159). Na koncu je vendarle ostalo, da se *cilj* nikakor – tudi z *namenom* ne – ne more zamenjati v »športnih« pomenih 'konec tekmovalne proge' in 'predmet, v katerega se strelja (tarča) ali sploh meri' ter v pomenu 'kraj ali predmet, do katerega se hoče priti', npr. *cilj potovanja*. V drugih pomenih (izjema je prepovedani frazeološki predlog v *cilju* 'zaradi') je *cilj* še danes načeloma zamenljiv s *smotrom*, npr. *smotri Svetovne sindikalne zveze /so/ zelo blizu ciljem organizacije Združenih narodov* (Obzornik 1946, 120), *gibi dojenčka so brez cilja, brez smotra, neobvladani* (Mati in dete, ur. Pavla Jerina, 1946, 101), le da je *smoter* danes manj pogost in razen v pomenu 'poglavitni cilj', za kar ga pazljivejši pisci praviloma uporabljajo, celo malo stilno zaznamovan. Tako je tudi v strokovnem izrazju: v agronomiji je *zrejni cilj* = *z. smoter*, v ekonomiji je *gospodarski cilj* = *ekonomski smoter*, v pedagogiki je *učni cilj* (manj ustrezno) = *u. smoter*. Posameznih poskusov terminološkega razlikovanja je bilo več, vendar se niso splošno uveljavili. Karel Ozvald (Osnovna psihologija, 1932, 186) je npr. pod tujim (Schelerjevim) vplivom razlikoval takole: *Cilj poželenja in pa smoter hotenja sta v tesni medsebojnosti. Nič ne more postati smoter (hotenju), kar bi že prej ne bilo cilj (poželenju). Smoter ima korenine v cilju. Cilj ti je sicer lahko sam brez smotra, nikar pa ne smoter brez prejšnjega cilja. / . / »Smotra« ni mogoče želeti, marveč samo hoteti.*⁴

Cilj in *namen* sta povsod tam, kjer ju je mogoče zamenjati s *smotrom*, praviloma zamenljiva tudi med sabo (stilno in pogostnostno so lahko razlike). Gre za pomen 'to, za kar si kdo prizadeva': *dosegel je svoj namen* (Pavlica, nav. m.): *Ob zlomu Avstro-Ogrske . . . se je zdelo, da bo Slovencem uspelo realizirati svoje narodne cilje* (Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, 1939, 5) – prim. *Korak še – smoter bo dosežen* (Tit Vidmar, Lirika, 1958, 43); *Prva si je zadala za cilj: pomagati v osvobajanju ljudi* (Perspektive 1963–64, 142): *bratovščin/e/ . . . so si zastavile namen, gojiti češčenje sv. Rešnjega telesa* (Gruden, Zgodovina slovanskega naroda II, 1910, 515) – prim. *V prvih urah . . . si je postavil za smoter, da bo najboljši /v soli/* (H. Wouk–J. Gradišnik, Upor na ladji Caine, 1954, 65; v izvorniku: *he had set his goal at Number One*; v takih primerih je z rahlim pomenskim premikom mogoče vse tri zamenjevati z *nalogo*); *cilj/namen posvečuje sredstva* (nem. *der Zweck heiligt die Mittel*) – prim. J. Vidmar, nav. m.: *smoter opravičuje sredstva* (franc. *la fin justifie les moyens*; angl. *the end justifies the means*). Prim. še zamenljivost v (*kopati jarke*) v *cilju* (*izsuševanja terena*) = *z namenom*.

Namen je nezamenljiv v pomenu 'duševna odločenost storiti kaj, namera, načrt, naklep': *Zakaj nijsem précej včéráj izveršil svojega namena!* (Stritar, Zorin, Zvon 1870, 148), *premišljeval je svoj namen* (Trdina, Peter in Pavel, LZ 1884, 660), *Bodi si naključje, bodi si namen, a sigurno je bilo vender, da je doktor Hrast redno ob istem času vsak dan zapustil svojo pisarno* (Kersnik, Cyclamen, LZ 1883, 214); tako sploh v zvezah kot *imeti namen storiti kaj, imeti skrivne/postranske/slabe/sovražne/dobre/čiste/resne. . . namene*; dalje v strokovnih izrazih, npr. *prislovno določilo namena* ali v pravu *izkoriščevalni/okoriščevalni/izsiljevalni/maščevalni/škodljivi/špekulacijski/špekulantski/zalilni/občekoristni/koristoljubni . . . namen*. Nezamenljiv je tudi v klišejih kot *izročiti objekt svojemu namenu*, *v/za (ta) namen(e)*; uporaba vode v tehnične namene, *kamen za okrasne in gradbene namene* (prim. zaznamovano in zastarevajočo *sposojenko* *svrha*).

Vse tri besede imajo torej v sodobni knjižni slovenščini svoja lastna pomenska polja, hkrati pa se pomensko prekrivajo. Sleherna medsebojna zamenljivost seveda ne pomeni

⁴ V svojih prejšnjih spisih Ozvald te razlike ne pozna: *Tisto, kar hočeš, se imenuje smoter ali cilj* (Psihologija, 1913, 125).

tudi absolutne istopomenskosti,⁵ a omogoča natančnejšemu ubesedovalcu izbiro ravno na podlagi neprekrivnih delov pomenskih krogov. V povedi *cilj/namen/smoter kreditov* je v tem, da se poveča prodaja bo cilj zgolj konstatiral stanje, ki se hoče doseči s kreditiranjem, *namen* izpostavil usmerjenost v dosego tega stanja (tj. namen je cilj z vidika uperjenosti proti njemu), *smoter* pa poudaril, da je to hoteno stanje tisto poglavitno, kar dela kreditiranje gospodarno, funkcionalno, umestno, smiselno.

Tone Pretnar

Jagelonska univerza v Krakovu

»MLADOST, PODAJ MI KRILA«

(Iz zgodovine prevajanja Mickiewiczze *Ode na mladost* v slovenščino)

1. *Uvodno pojasnilo.* Književno delo – ne glede na mesto, ki ga ima v nacionalni književnosti ali avtorjevem ustvarjanju – doživlja v prevodih v tuje jezike ne le vrsto tekstovnih – striktno jezikovnih in splošno stilističnih – modifikacij, temveč se v književnosti, ki ga sprejema, uvršča v množico besedil, ki smo jo navajeni imenovati *prevodna književnost*: v tej množici dobiva glede na umetniško zavest dobe in prevajalcev nove – tako pesniške kot nazorske – vrednosti, in lahko – vendar ne vedno – vpliva na razvoj književnosti, ki ga sprejema. Z drugimi besedami: vsak naslednji prevod aktualizira izbrano književno besedilo v soglasju z estetsko naravnanoostjo dobe in prevajalsko zmogljivostjo prevajalcev: v tem temelji geneza (motivacija izbora, način prevajanja) in zgodovina prevajanja besedila. Če pogledamo z zgodovinskega in primerjalnega stališča na zaporedne prevode istega književnega besedila v isti jezik, lahko ugotovimo celo vrsto razlik, pa tudi pomembne podobnosti, celo citate. Tak citat je tudi v naslovu tega zapisa: v kontekstu s podnaslovom nam sporoča tole:

1. je prevod drugega verza Mickiewiczze *Ode na mladost* izpod peresa Josipa Murna Aleksandrova;
2. modificira povedek velelnega stavka iz izvirnika;
3. kot edinega ga citirajo vsi poznejši slovenski prevajalci tega besedila.

Dejstvo, da se je slovenski prevajalec lotil Mickiewiczze *Ode na mladost* šele pod konec devetnajstega stoletja in da novejša poetike prevoda ne izključujejo citiranja iz prvega poskusa, nas obvezuje, da:

1. na kratko povzamemo prevajalsko recepcijo Mickiewiczzevega pesništva na Slovenskem;

⁵ Prim. Z velikimi koraki se je mož pognal v sobo, toda otroka sta se mu spretno izmikala. Postelje so škripale, stoli so padali po tleh, sem in tja je počilo, kakor da je palica zgrešila svoj pravi namen in je udarila po pohištvo (F. Kozak, *Od vojne do vojne*, 1954, 284). Tu je namen, poudarjač duševno usmerjenost v uresničitev cilja, zamenljiv celo s *ciljem* 'tarčo', zaradi posebej izražene težave: palica – udarec – zamahovalec.